

Henrik forsvarer Leander for tamperretten – stolen! – i Holbergs komedie Mascarade. Her fra en forestilling på Det Kongelige Teater med Jesper Langberg i rollen som Henrik. Foto Rigmor Mydtskov.

Tamperretsprotokollerne

Ægteskabsskildringer med mange muligheder

Ane M. Ørsted Schultz

Fortid og Nutid 1993, hefte 4, s. 285–299.

På grundlag af en gennemgang af et antal ægteskabssager fra 1730'erne ved Sjællands stifts tamperret gør Ane M. Ørsted Schultz opmærksom på det meget righoldige, men hidtil lidet udnyttede kilde-materiale, der findes i arkiverne fra de danske tamperretter i 1600–1700-årene. Da disse retter behandlede ægteskabssager, rummer de et rigt materiale til ægteskabets historie og til kønshistorie i bredere forstand. Forfatteren påpeger desuden en række andre forskningsmuligheder inden for social-, kultur- og personalhistorie.

Ane M. Ørsted Schultz, f. 1965, stud.mag.

I sin komedie *Mascarade* fra 1724 lader Holberg Henrik begynde anden akt i sit skuespil for Leander således:

*See denne Stoel, som jeg sætter her, er Tamper-Retten, og jeg er først Jomfru-ens Procurator. Nu læses op Stevningen: Rector og Professoribus gjøre vitterligt, at for os har ladet indstevne -- Det vil jeg nu forbigaae og begive mig til Procedu-ren.*¹

Herefter spiller Henrik henholdsvis sagsøgerens (Leonoras) og sagsøgte (Leanders) prokurator, skiftevis på den ene og den anden side af tamperretten – stolen! Sagen drejer sig om, hvorvidt Leander kan hæve sin forlovelse med Leonora på grund af sin kærlighed til en anden. Kærligheden står over for jomfruens gode rygte, som ville lide overlast ved en brudt forlovelse. Efter at Holberg har gjort sig til bedste over prokuratorernes *pølse-snak*, falder dommen:

HENRIK: *Nu er jeg Tamper-Retten.*

Sætter sig ned og læser med Gravitet.

Saasom Seignr. Leander har forlovet sig med Hr. Leonards eeneste Jomfrue Datter, og han siden den Tid ingen

*skiellig Aarsag kand fremføre at til intet gjøre samme Forlovelse, saa dømmes han at ægte hende inden 6 uger.*²

Nu viser det sig jo heldigvis, at Leanders ukendte kærlighed, som han har mødt til maskeraden, er den samme som hans forlovede Leonora, og sådan ender den komedie alligevel lykkeligt. Så let gik det sjældent i virkelighedens tamperretssager. Da Holberg skrev stykket, var han selv dommer i Sjællands stifts tamperret. Tamperretterne behandlede sager vedrørende ægteskabers indgåelse, opløsning og gyldighed. Det var ikke kun på scenen, man kunne blive dømt til ægteskab. Dommene lød på enten skilsmisse, ægteskab eller frifindelse.

Min egen interesse for tamperretsma-teriale har forbindelse med det hoved-fagsspeciale om ægteskabet i Danmark i begyndelsen af 1700-tallet, som jeg i øjeblikket arbejder på. Gennem min vejleder, docent Nanna Damsholt gjorde universitetsarkivar Ejvind Slottved mig opmærksom på kildematerialet fra Sjællands stifts tamperret. Og det har været både interessant og spændende læsning. Fra den sjællandske tamperret er bevaret domsprotokollen 1698–1754

og to kopibøger for henholdsvis 1732–1737 og 1737–1742. Desuden findes en pakke med diverse, spredte originaldokumenter 1715–1769.³ I det følgende vil jeg med udgangspunkt i domsprotokollen og kopibogen 1732–1737 give et rids af nogle af de mange muligheder, tamperretsprotokollerne indeholder som historisk kilde. Men inden vi ser nærmere på virkelighedens tamperretssager, vil jeg kort komme ind på tamperrettens historie og den tidligere forskning.

Tamperrettens historie

Da ægteskabet efter reformationen 1536 ikke længere var et ubrydeligt, kirkeligt sakramente i Danmark, opstod behovet for en verdslig ægteskabslovgivning og -domstol. Før reformationen havde kanonisk ret været gældende på området; ægteskabssager blev ordnet ved den katolske kirkes domstole og kunne i sidste instans sendes til den pavelige domstol i Rom.

I 1537 udstedtes Christian III's kirkeordinans, som var udformet i overensstemmelse med den nye, lutherske lære. Her understreges verdsliggørelsen af ægteskabssager, som kom til at henhøre direkte under kongen eller den stedlige lensmand, i købstæderne under borgmester og råd. En egentlig, samlet ægteskabslovgivning kan man dog først tale om med Ægteskabsordinansen af 19. juni 1582. Godt hundrede år efter dannede denne i store træk grundlaget for Danske Lovs ægteskabsparagraffer (1683).

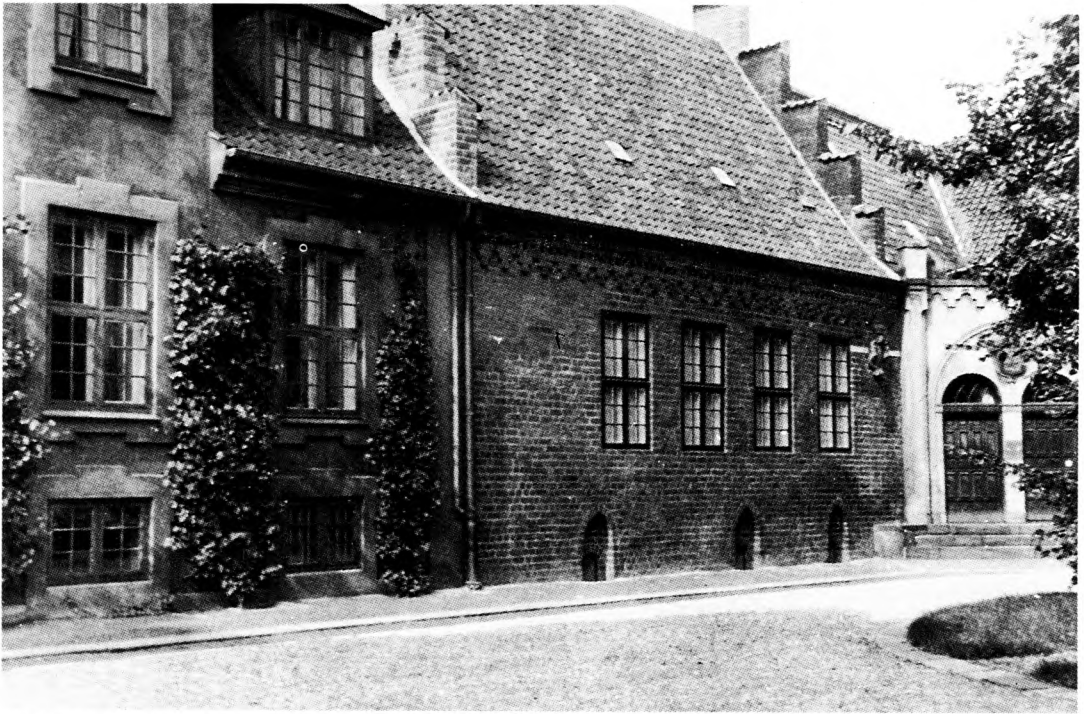
Men allerede i 1542 – kun fem år efter kirkeordinansen – blev domsmyndigheden i ægteskabssager med Ribeartiklerne overdraget til den lokale stiftslensmand i samråd med domkapitlet og ved særlig vanskelige sager tillige superintendenten. Noget kunne tyde på, at der, på trods af ønsket om verdsliggørelse, fortsat var brug for kirkelig ekspertise i ægteskabssager.⁴

For Sjællands stift kom retten således til at bestå af stiftsbefalingsmanden for Sjælland samt Roskilde domkapitel. Ved en synodalbestemmelse for Sjællands stift i 1544 blev ægteskabssager henlagt til de fire tamperdage (af latin *quattuor tempora*, de katolske fastedage ved hvert kirkeligt kvartals begyndelse), hvilket gav navnet *tamperretten*.

Der var et vist personsammenfald mellem kapitelherrerne til Roskilde og lærerne ved Københavns Universitet. Med den nye fundats for universitetet i 1571 uddelte Frederik II yderligere præbender i Roskilde og Lunde stifter som en del af professorernes løn. Professorer med præbender fik automatisk sæde i domkapitlet og i Roskilde dermed i Sjællands stifts tamperret. I fundatsen understreges direkte vigtigheden af, at universitetets mænd deltager i tamperrettens møder. Retten manglede åbenbart dommere, for det nævnes, at der ofte kun mødte fire-fem dommere, hvilket man ikke fandt tilstrækkeligt. I 1681 flyttes retsmøderne fra Roskilde til København efter professorernes ønske.⁵ Som følge heraf finder vi i dag de eneste bevarede protokoller fra Sjællands stifts tamperret i Københavns Universitets konsistoriums arkiv på Rigsarkivet.

I reformperioden under Struensee samledes en del jurisdiktioner i København, bl.a. Sjællands stifts tamperret, ved forordning af 15. juni 1771 i den nye Hof- og stadsret – en af de få reformer, som ikke blev ophævet ved Struensees fald. Ved forordning af 1. december 1797 afskaffedes landets øvrige tamperretter, og ægteskabssager kunne nu pådømmes ved de almindelige værneting (herreds- og birketing, rådstueretter) på alle tingdage.

Men allerede før enevældens indførelse blev en del ægteskabssager afgjort ved direkte kongelig bevilling, og denne praksis fortsatte sideløbende med tamperretterne og senere værnetingene. Antallet og arten af bevillingssager

Sjællands stifts tamperret flyttede i 1681 til København. I de næste 90 år, til rettens nedlæggelse i 1771, foregik retsmøderne i konsistoriums sal. Her holder Københavns Universitets konsistorium sine møder den dag i dag. Konsistoriums hus er det ældste bevarede hus i København og den eneste af universitets bygninger, der overlevede branden i 1728. Ved en restaurering i 1904 blev bygningen ført tilbage til sit middelalderlige udseende. Foto 1932 i Det Kongelige Bibliotek.

svingede en del. Der findes f.eks. ingen skilsmissebevillinger fra den pietistiske Christian VI's regeringstid (1730–1746), mens de findes både i tiden før og efter. Bevillingerne var enten dispensationer fra lovens ord eller fra rettergangen. Det sidstnævnte gjaldt især kongelige og adelige, så det er de mere jævne folk, vi møder i tamperretsprotokollerne. De kongelige bevillinger i skilsmissesager blev mere og mere udbredte i slutningen af 1700-tallet, så da tamperretterne blev nedlagt, var de under alle omstændigheder ad denne vej blevet en noget forældet institution.⁶

Den tidligere forskning

Anne Riising har i artiklen *Tamperrettens funktion og domspraksis* (1978)⁷ re-

degjort for tamperrettens sammensætning, procedurer, retsgrundlag og domspraksis på baggrund af en undersøgelse af kildematerialet fra Fyns og Ålborg stifter samt Lolland-Falster. Artiklen er fyldt med fine, illustrerende eksempler fra kilderne, men handler – som titlen også angiver – mest om tamperretten og mindre om de mænd og kvinder, hvis parforhold sagerne drejer sig om.

Senere har Gerda Bonderup i sin undersøgelse *Skilsmisser i Århus 1645–1900* (1987)⁸ brugt Århus stifts tamperretsprotokoller for årene 1645–1798. Her bliver materialet anvendt statistisk til at gøre op med myten om »fortidens trygge og hyggelige familieformer«.

Af ældre forskning, der har benyttet tamperretsmateriale, skal nævnes Georg Hansens *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen* (1957),⁹ som

nævner en del skilsmisdomme. Johannes Steenstrup har også brugt »tamperretsprotokoller, bevaret i Landsarkivet i Viborg« og Sjællands stifts tamperretsprotokol i sin bog *Den danske kvindes historie* (1917)¹⁰ til at belyse spørgsmålet omkring tvang ved indgåelse af troløvelser.

En større, samlet analyse af det eksisterende tamperretsmateriale, der kunne afdække eventuelle geografiske og tidsmæssige variationer, foreligger ikke. Tamperretterne er heller ikke særligt dybtgående behandlet i de eksisterende oversigts- og opslagsværker. Så man kan ikke sige, at forskningen har været overvældende i betragtning af kildematerialets righoldighed.

I det øvrige Europa og Nordamerika har forskningen i ægteskabets historie haft en kæmpe opblomstring i forbindelse med fokuseringen på socialhistorien fra slutningen af 1970'erne.¹¹ I begyndelsen var der tale om kildestudier, oftest snævert begrænset såvel tids- og emnemæssigt som geografisk,¹² men her på det seneste har også en del bredere værker set dagens lys.¹³ Det er en forskningsudvikling, Danmark overhovedet ikke synes at have taget del i.

Som et udslag af det dansk-norske dobbeltmonarki var retsgrundlaget på ægteskabsområdet identisk i de to lande på tamperretternes tid. De norske tamperretter går oftest under de mere brede betegnelser *kapitelretter* eller *konsistorialretter*. Kapitelretterne dømte også i gejstlige sager, og de norske ægteskabssager er at finde blandt disse i de respektive kapitlers retsprotokoller. En del af protokollerne i Norge er udgivet.¹⁴

Tre norske etnologer udgav i 1985 deres bud på »en sammenhengende fremstilling av ekteskapets historie i Norge« i bogen *Der stod seg et bryllup*.¹⁵ Bogen er et meget bredt anlagt oversigtsværk og bygger ikke på nye, selvstændige kildeundersøgelser. Man kunne måske ønske, at forfatterne var gået lidt mere i

dybden med emnet, men selve problemstillingen er skelsættende.

Ægteskabssagerne i tamperretsprotokollerne

... *kiendes for Ret at Christen Hansen Schytte bør inden 6 Uggers forløb fra denne doms lovlig forkyndelse tage Bodel Hans datter til ægte*.¹⁶

Denne dom stammer fra Sjællands stifts tamperret 1732. Dog var Christen, modsat Leander i Holbergs komedie, ikke sagsøgt for ægteskabsløfter, men for »besvangrelse«.

Margrete Jørgens datter mødte selv op i tamperretten senere samme år og modtog en skilsmisdom for hør; hendes mand Jens Jensen fik som den »uskyldige part« tilladelse til at indgå nyt ægteskab.¹⁷

Inger Peders datter fik i 1734 ligeledes lov til at indgå nyt ægteskab efter en dom, som opløste hendes troløvelse med Mogens Olsen grundet hans rømning.¹⁸

Dette er nogle få af de ca. 130 sager, vi møder i kilderne fra Sjællands stifts tamperret 1732–1737.¹⁹ I domsprotokollen findes en meget kort, formel gennemgang af sagerne, som notarius har nedskrevet under selve retsmøderne. Her oplyses, hvem parterne var, hvad stævningen lød på, hvem der var fremmødt, og hvilke beviser der blev fremlagt. Dommene er gengivet i deres fulde ordlyd. I kopibogen er de sager, som er blevet pådømt, opført enten som domsakter eller som domsslutninger. Sidstnævnte er uinteressante, da der blot er tale om en gentagelse af domsprotokollens oplysninger, hvorimod domsakterne desuden indeholder afskrifter af samtlige dokumenter og skriftlige indlæg i sagen. Det er her, de mere detaljerede oplysninger om sagerne og om de implicerede parter kommer frem.

O.H.deLode Chr.S.D.Sc.

Prospect af Consistorio eller Tamper-Retten i Kiöbenhavn.

Tamperretten var blot én blandt mange administrative forpligtelser, som – ud over undervisning og forskning – påhvilede konsistoriums medlemmer. De havde bl.a. jurisdiktion over alle akademiske borgere i København. Det var også normal praksis, at kongen rådspurgte konsistorium eller det teologiske fakultet i benådningssager m.v. Så det var et lærd og øvet dommerpanel, som skulle dømme i ægteskabssagerne i Sjællands stift. Men modsat de skriftlige, juridiske anbefalinger til kongen var tamperretten en »levende« ret, hvor bønder, håndværkere, soldater, ja sågar kvinder mødte i konsistoriums mødesal. Stik fra 1754 (foto Det Kongelige Bibliotek).

Hiert Elskende Kiære Mand
Jens Jensen

Domme, attester, skriftlige indlæg m.v. er som oftest meget standardiserede i deres indhold og form. Men ind imellem forekommer der oplysninger om kvinder og mænd fra samfundslag, som tidens kilder ellers er meget tavse om. F.eks. findes der afskrevet to små breve fra Margrete Jørgens datter i Brønshøj til hendes mand Jens Jensen, mens han er soldat i Jylland:

Lader ieg min K. Mand vide at ieg haver bekomet min hierte K. Mands Bref, og efter som hand vilde at ieg skulde giøre en reise der over, det er meere end jeg kand, thj ieg sider med vores smaae umyndige børn, og ieg gaar nu med det 3die...²⁰

Margrete bliver anklaget for hor, da Jens ikke er far til hendes tredje barn.

Vi har kun notarius' afskrift og kan selvfølgelig stille spørgsmålstegn ved, om Margrete selv har ført pennefejen i originalen – et spørgsmål som vi senere vender tilbage til i forbindelse med de skriftlige indlæg i sagerne. Men alt andet lige får vi her bl.a. et indblik i, hvordan to ægtefæller opretholdt kontakten i forbindelse med den adskillelse, mandens soldatertjeneste ofte afstedkom.

Jeg har opdelt sagerne i henholdsvis *ægteskabsdomssager* og *skilsmisssager*, alt efter hvilken dom citanten eller citantinden (sagsøgeren) håbede at opnå. En skilsmisssag kan med denne opdeling også omhandle ophævelse af en troløvelse som i tilfældet med Inger Peders datter og Mogens Olsen. Det vigtigste er Ingers ønske om en lovformelig afslutning på deres forhold.

Gennem eksempler på de forskellige sagstyper vil jeg forsøge at give et billede af kildematerialet og komme ind på nogle af de problemstillinger, som vil kunne belyses herigennem. Desuden vil jeg diskutere *ægteskabets historie* i relation til tamperretsmaterialet.

At man kunne blive idømt ægteskab som f.eks. Christen Hansen er nok det, som springer mest i øjnene i dag, hvor skilsmisser ikke længere er noget særsyn. Hvor stor en del af tamperretssagerne, ægteskabsdomssagerne egentlig udgjorde, er svært at sige. Ditlev Tamm hævder i sin ultrakorte redegørelse for konsistorium som tamperret i Københavns Universitets historie, at »Sager om brudt ægteskabsløfte hørte til dem, som hyppigt forelagdes retten...«²¹ I de fem år, jeg har undersøgt nærmere, ser det således ud på Sjælland: I 1732–1734 var der stort set lige mange ægteskabsdomssager og skilsmisssager, men i årene 1735–1736 faldt antallet af ægteskabsdomssager signifikant, både absolut og i forhold til skilsmisssagerne, hvis antal holdt sig nogenlunde konstant. Også Anne Riising bemærker i sin undersøgelse faldet i ægteskabsdomssager efter 1734.²² Var det først ef-

ter 1735, at tamperretterne hovedsageligt blev skilsmisdomstole? Det er et af de spørgsmål, hvis svar endnu ligger gemt i protokollerne.

Faldet i ægteskabsdomssager må skyldes forordningen af 5. marts 1734. Forordningen begrænsede besvangrede pigers ret til ægteskab eller erstatning. Ifølge Danske lov 6-13-4 og 6-13-5 var det stort set nok, at pigen indtil besvangerselsen havde været uberygtet. Nu skulle hun kunne bevise, at hun havde modtaget et skriftligt eller vidnefast ægteskabsløfte, før samlejet havde fundet sted. Manden kunne stadig sværge sig fri, men nu skulle eden gælde løftet, modsat tidligere »Gierningen« (Danske Lov 6-13-5). Desuden kunne kvinden ikke længere gøre krav på ægteskab, såfremt barnefaderen var hendes husbond, dennes søn eller en anden slægtning af husbonden. Det sidste kom Anne Rasmus datter til at sande allerede tre måneder efter forordningen, nemlig på tamperdagen 16. juni 1734. I dommen hedder det:

End skjønt nu Instevende Christian Diderich Smetgen ikke har kundet fragaa, at hand jo med hende haver avlet et Pigebarn, saa dog alligevel, efterdj Citantinden har staaet udj hands Faders Jochum Smetgens Brød og Tieniste, da hun af Sønnen Christian Diederich Smetgen er bleven besvangret, saa kand hun efter den Kongel. allernaadigst Forordning af 5 Marty 1734 dens 7te artikel] angaaende besvangrelse ikke vinde ægteskab med indstevende Smetgen, men Kiendes for Ret at bemeldte Christian Diederich Smetgen for Anne Rasmus datters tiltale i denne Sag bør fri at være.²³

Professor Thestrup var den eneste af dommerpanelet, som ikke ønskede at dømme med tilbagevirkende kraft i denne sag. Et synspunkt, han også fastholdt i en anden sag fra samme dag,

hvor ridefogden Jens Juel dømmes til at ægte Giertrud Truels datter, medmindre han vil sværge på, at han ikke har besvangret Giertrud under ægteskabslofter. Efter dommen er der i domsprotokollen noteret, at Thestrup tillige med to af de øvrige dommere var *i formee-ning at mand efter forordningen af 5 Marty sidst, som forander loven ikke skulle kunde dømme i denne sag som er parserit længe forhen, men mente at hand aleene skulle gjøre Eed for besvangelse efter loven.*²⁴

Efterfølgende får vi at vide, at Holberg er enig med dommen, idet han lægger mest vægt på, at der i sagen *ikke* forligger ægteskabslofter, som forordningen anerkender, hvilket professor Gram tilslutter sig. Dommerne var som regel meget tro mod lovgivningens bogstav, så det er kun i sådanne tvivlstilfælde, at vi har mulighed for at få indblik i deres individuelle holdninger. Holberg, Gram og det flertal af dommere, der afsagde dommene denne dag, var åbenbart – helt i tråd med ånden i den nye forordning – ikke så tilbøjelige til at idømme ægteskab. Men det skete dog både før og efter 1734.

Lad os vende tilbage til skildringen af Christen Hansen og Bodel Hans datters ægteskab²⁵ og se, hvordan en sådan ægteskabsdomssag forløb.

Den 1. maj 1731 forlader Bodel Vognserup gods. Hun omtales i tamperretsstævningen som *forhen Meyerske*, men har vel også varetaget andre opgaver på godset i løbet af de fire år, hun tjente dér. Da hun forlader godset, er hun nok selv klar over, at hun er gravid, men hendes tilstand kan endnu let holdes skjult. Det lykkes hende i hvert fald at få et smukt skudsmål både fra sin husbond og fra sognepræsten i Kundby. Hvad Bodel foretager sig hele sommeren, ved vi ikke. Måske er hun noget af tiden hos sin bror og svigerinde i Sæby, for det er til dem, hun kommer, da fødselen går i gang den 8. november 1731. Nabokonerne bliver tilkaldt, og samme

dag fødes en lille pige, som to dage senere på grund af sin svagelighed bliver hjemmedøbt i overværelse af diverse naboer. Om faderskabsspørgsmålet vidner en af nabokonerne senere i en skriftlig attest, at Bodel *ved sin yderste og haardeste barens Nød angaf og bekiendte for Barneds Fader Christen Hansøn Skiøtte paa Wognserup, og endten hun skulle leve eller døe da vidste hun af ingen anden Mands Persohn at sige... Derefter blev Barnet hiemme døbt..., og da blef fornefnte Christen Hansøn Skiøtte udlagt for barnets fader...*²⁶

Bodels bror sender dagen efter dåben, den 11. oktober 1731, en beskikkelse, hvori han beder Christen gøre sig klar til enten trolovelse eller rettergang. Christen svarer de to mænd, som forkynder beskikkelsen for ham, at han hverken nægter faderskabet eller at han vil gifte sig med Bodel. Det skulle han vist aldrig have gjort!

Den 16. oktober 1731 indstævnes Christen til at møde for Løve herredsting den 2. november 1731. Ved dette første møde repræsenteres han af ridefogden ved Vognserup. Sagen udsættes i første omgang i fjorten dage til den 15. november 1731 på begæring af Bodels prokurator Jens Buch.

I Sæby er der den 15. november, inden herredstingets begyndelse, skrevet en del attester, nemlig attester af Bodels svigerinde og en af nabokonerne om forløbet af fødselen og dåben (se citat ovenfor) og Sæby sognepræsts attest, som bevidner hjemmedåben. Disse attester fremlægger prokurator Buch tillige med de øvrige dåbsvidners mundtlige vidneudsagn. Det kommer i øvrigt frem, at Christen på et eller andet tidspunkt har besøgt Bodel i hendes brors hus og talt med hende i enrum. Om hvad vides ikke. Desuden fremlægges Bodels fine skudsmål helt tilbage til 1724. Som trumf fremlægger prokurator Buch beskikkelsen af 11. oktober 1731 og beskikkelsesvidnernes skrift-

lige og mundtlige vidnesbyrd om Christens gensvar.

Vognserups ridefoged, som også denne gang er mødt som Christens fuldmægtig, prøver – med noget, som hr. Holberg nok ville betegne som *pølse-snak* – at betvivle attesternes vidnesbyrds værdi. Det lykkes ham at få udsat sagen endnu engang.

Endelig, den 22. november 1731, får prokurator Buch tingsvidnet beskrevet. Attesterne bliver anerkendt. Der møder ikke nogen op på Christens vegne.

Prokurator Buch fortsætter sagen. Den 6. december 1731 udtages stævning til tamperretten i København, og den forkyndes for Christen en uge efter, den 12. december 1731. Første tamperretsmøde i sagen oprinder den 19. december 1731, i alt godt to måneder efter barnets fødsel. Buch fremlægger tamperretstævningen med påskrift om forkyndelsen, det beskrevne Løve herreds tingsvidne og en ny attest fra sognepræsten i Sæby om barnets fremstilling i kirken. Hertil kommer et skriftligt indlæg af prokuratøren selv med en opsummering af sagen. Buch begærer sagen ført til doms, men da ingen er mødt på Christens vegne, udsættes den et kvart år til næste tamperdag. Notarius udfærdiger i den forbindelse et kort referat af denne tamperdag med indkaldelse til den næste.

Tamperdag den 5. marts 1732 fremviser Buch referatet af 19. december 1731 med påtegning om dets forkyndelse på Vognserup folkestue den 31. december 1731. Herefter påstår han sagen ført til doms. På Christens vegne er nu fremmødt en prokurator Munthe, som erklærer, at Christen med ed vil fri sig fra Bodels anklage. Da det er længe før 1734, må eden skulle gælde »Gier-

ningen«, altså selve faderskabet. Men dommerne gav prokurator Buch ret, og sagen blev pådømt. I dommen lægges især vægt på de to beskikkelsesvidners udsagn om Christens mundtlige vedgæelse af faderskab og ægteskabsløfte den 11. oktober 1731.

Så langt kan vi via tamperretsmaterialet følge Christen og Bodel. Der skulle gå godt fem måneder, fra Bodel fødte sin datter – og ca. 14 måneder fra »geringstidspunktet« –, til Christen blev idømt ægteskab. Det var ikke usædvanlig lang tid i forbindelse med tamperretterne, hvor nogle sager løber over flere år. Med kun fire årlige retsmøder skulle der ikke mange udsættelser til, før sagerne trak i langdrag. Vejen til tamperretterne var lang og omstændelig. Attester og tingsvidner skulle være i orden. Derfor var det også, som vi ser i sagen om Bodel og Christen, nødvendigt at have et godt socialt netværk i ryggen. I tamperretsmaterialet finder vi mange eksempler på de sociale netværk, som fungerede i de forskellige lokalsamfund; der ligger her et materiale, som det ville være interessant at få undersøgt nærmere.

Men hvad skete der med Christen og Bodel og de andre par efter en ægteskabsdom? Blev de gift, eller var dommen bare en anledning til, at Bodel og de andre kvinder kunne søge økonomisk kompensation? Det skal der en nærmere gennemgang af en række personalhistoriske kilder til for at afdække.²⁷ Umiddelbart har jeg ikke kunnet finde direkte beviser på tilfælde, hvor et par blev gift efter en ægteskabsdom. Er det et generelt mønster for hele landet eller har der været perioder, hvor folk i Danmark faktisk blev gift efter dom?

En stævning for besvangrelse blev

Sjællands stifts tamperrets domsprotokol 1689–1754 (Københavns Universitets arkiv 12.20.01) indeholder 564 folioark, tæt beskrevet på begge sider. Her ses fol. 319v med slutningen af tamperdag den 19. december 1731, hvor Bodel Hans datters ægteskabssag mod Christen Hansen blev behandlet første gang. Den står som sag (Causa) nr. 6 ud af de otte sager, der kom for retten denne dag. Nederst på siden ses begyndelsen af den følgende tamperdag, den 5. marts 1732, hvor Christen blev dømt til ægteskab. Foto Tage Ludvigsen/Rigsarkivet.

ofte kombineret med en stævning for brudte ægteskabsløfter. Ægteskabsløfter alene kunne også i enkelte tilfælde danne grundlag for en tamperretssag, og her er der også et par eksempler på, at det var manden, som rejste sagen. Socialt set har sagsøgeren i ægteskabsdomssagerne sædvanligvis en lavere status end den sagsøgte. Her kan man finde en del af forklaringen på ægteskabsdomssagerne: Sagsøgeren følte sig simpelthen snydt for et godt parti. En anden forklaring er nok den, Holberg giver i *Mascarade*: Brudte forlovelser var ikke godt for en pæn piges rygte. Desuden stod de besvangrede piger med et reelt problem. Livet i datidens samfund var ikke let for ugifte mødre og deres uægte børn. Det er så et spørgsmål, om en tamperretsdom gjorde det store fra eller til i et sådant tilfælde.

Ægteskabet var således en vigtig størrelse i forbindelse med kvinders og mænds sociale og økonomiske status – noget, de mange skilsmissesager også vidner om. Der er to elementer, som kendetegner skilsmisedømmene: Opløsningen af ægteskabet og tilladelsen til at indgå nyt ægteskab for den part, som har »vundet« sagen (sagsøgeren). Det lyder typisk i dommen her mellem Jens Jensen og Margrete Jørgens datter:

... saa kiendes for Rett at bemeldte Margrete Jørgens Datter bør have sit Egteskab med Jens Jensen Elsborg forbrudt, og er hannem igien andet Egteskab tilladt.²⁸

Margrete Jørgens datter var, som tidligere nævnt, sagsøgt for hor, men langt den hyppigste grund til at søge skilsmisse på Sjælland var rømning (*desertio*). Ud over hor og *desertio* gav Danske

Lov mulighed for at opnå skilsmisse i tilfælde af ægtefællens landsforvisning og i nogle tilfælde ved fredløshed. Skilsmisse kunne også gives ved visse sygdomme og impotens, som var opstået før brylluppet.²⁹ Det var noget nemmere at få en troløvelse ophævet. Grundene var her stort set de samme som ved skilsmisse: Hor, *desertio*, visse sygdomme, men også uærlig gerning.³⁰ Når man tænker på sagerne om brudte ægteskabsløfter, begynder der at tegne sig et mønster: Ægteskabet er på tamperretternes tid at ligne ved en handelsaftale. Brydes en aftale, eller er der fejl og mangler ved den leverede »vare«, kan man gå rettens vej. Men der er ingen garanti; impotens, sindssyge m.v., der opstår efter købet (= brylluppet), giver ingen returret (= skilsmisse). Hvem eller hvad var så varen? Der har nok været tale om en gensidig byttehandel, om end ikke altid helt jævnbyrdig. De mange *desertio*-sager fortæller om både mænds og kvinders problemer ved samlivets ophør. Disse sager adskiller sig fra de øvrige skilsmissesager ved, at sagsøgeren nok rejser sagen for at opnå en formel skilsmisse, men det er den sagsøgte, som reelt har afsluttet samlivet. I *desertio*-sagerne er antallet af mandlige og kvindelige sagsøgere nogenlunde ligeligt fordelt. Ændringer i den forladdes sociale status nævnes tit i forbindelse med samlivets ophør i *desertio*-sagerne. Den, der drager fra hjemmet uden skudsmål fra præst og evt. husbond og uden mulighed for at blive lovformeligt gift igen, vil i høj grad også skifte social status. Noget af det samme må gøre sig gældende for den sagsøgte part i de øvrige skilsmissesager. Margrete Jørgens datter, som ved dom bliver skilt fra sin mand på grund af hor, står tilbage uden ægtemand og uden

I Sjællands stifts tamperrets kopibog 1732–1737 (Københavns Universitets arkiv 12.21.01) fylder sagen mellem Bodel Hans datter og Christen Hansen Schytte hele 16 sider, sluttende med ægteskabsdommen. Mens domprotokollen (se billedet s. 292) er skrevet i hast på stedet, er kopibogen ført med største omhu. Foto Tage Ludvigsen/Rigsarkivet.

mulighed for at gifte sig igen. Dog findes der eksempler på, at der i sådanne tilfælde gives kongelig bevilling til at indgå nyt ægteskab efter tre år i overensstemmelse med Danske Lov 16-15-1.³¹

At det socialt, følelsesmæssigt og økonomisk kunne være svært at være enlig for både mænd og kvinder, viser disse citater fra skriftlige indlæg, begge fra *desertio*-sager:

Indleg af dato 16 Decembr. sidstleden [1732] under Lars Trolsens egen Haand som følger:

*... hvorledes ieg sider tilbage med et u myndigt barn hvilket ieg allerunder danigst og aller ydmygst vil haaber de Høye Herrer Naadigst Considererer og efter saa pure beviislighed om min Kones undvigelse og min u paa klaglig opførsel siden den tid hvorover ieg ike allerniste haaber at skilles fra hende men og alleniste tilladt at træde i Nye Egteskab og formoder der i de Naadige Herrers Assistentence...*³²

I et indlæg underskrevet af Inger Peders datter den 12. juni 1734 hedder det bl.a.:

Ieg fattige qvinde tenkte at det Saar og den Sorrig som mig var væderfaret ved min K. Mands Død, skulle blevet legt og trøstet, ved et nyt kierlig Egteskab, saa at ieg igien kunde bekommet een from Mand, og mine fattige smaae Børn en god Fader, men det smerte fulde Saar og den Sorrig er blevet meere opkraset, ved det at min trolovede fæstemand Mogens Olsen, noget efter vores Trolovelse er bortrømt fra mig over til Skaane... men som ieg ike kand holde Hans Mayts. Landgilde huus, hvor ieg nu i boer uden med Hielp, har ieg derfor maatte søge Lovens Frelse, til at blive min trolovede fæstemand Entlediget, og igien et nyt Egteskab tilladt, saa

*fremt ieg icke med fattige smaae Børn skal gaae fra huus og hiem og betle vores Brød.*³³

De skriftlige indlæg varierer en del i indhold og udformning. I Bodels ægteskabsdomsag mod Christen havde hendes prokurator forfattet og underskrevet et meget formelt indlæg. Andre indlæg er underskrevet af citanten eller citantinden, som Lars Trolsen og Inger Peders datters ovenfor. Disse indlæg er til tider, som man fornemmer, en del mere følelsesladede. Men da de kun er at finde i kopibogen i notarius' afskrift, er det vanskeligt at afgøre, hvem der har formuleret og skrevet dem. Måske kan en nøjere gennemgang af disse indlæg og af de få breve af mere privat karakter, der fremlægges som bevismateriale,³⁴ fortælle os noget om jævne mænds og kvinders skrive- og formuleringsevner. Hvis man tør formode, at disse indlæg og breve kan tillægges Inger Peders datter, Lars Trolsen, Margrete Jørgens datter og deres lige, har vi her en enestående mulighed for at høre disse menneskers egen fortolkning af deres hverdag og ægteskab.

Inger Peders datter og Margrete Jørgens datter mødte personligt op i konsistoriums hus, hvor Sjællands stifts tamperret blev afholdt. De førte selv deres sager uden fuldmægtige. Inger vandt sin sag og fik sin skilsmisse.³⁵ Margrete tilstod selv, at hendes ene søn var uægte, og at faderen til den efterhånden ti år gamle dreng var en matros. Hvorefter hun modtog sin skilsmisse.³⁶ En del kvinder, heriblandt Inger og Margrete, optræder forbavsende selvstændigt i tamperretten – særligt i betragtning af, at det som regel er jævne kvinder fra landet, som kommer ind på universitetet og står over for stiftsbefalingsmand, rektor og professorer.

Min egen tilgangsvinkel til tamperretsprotokollerne er kønshistorisk. Men rent kvindehistorisk har protokollerne

også noget at byde på, ligesom man fra en mandehistorisk synsvinkel vil kunne drage nytte af deres mange udsagn bl.a. om mænds placering i intimsfæren, som f.eks. Lars Trolsens indlæg, der er citeret ovenfor. Man kan selvfølgelig også anskue tamperretterne i et retshistorisk perspektiv: Hvor hørte de forskellige tamperretter mere præcist hjemme i datidens udviklede system af over-, under- og specialretter? Det er et spørgsmål, som endnu ikke er fyldestgørende besvaret.

Ægteskabets historie i tamperretsprotokollerne

Tilsammen danner Christen Hansens, Bodel Hans datters, Margrete Jørgens datters og alle de andre tamperretssager et mønster – brikker til *ægteskabets historie* –, som fortæller noget generelt om samfundets basale struktur inden for det givne tidsrum. Hvordan forholdt samfundet sig til kvinder og mænd og deres indbyrdes forhold? Hver for sig fortæller sagerne individuelle hverdagsdramaer om mænds og kvinders problemer med at få deres parforhold til at fungere. Hvert par har sin egen *ægteskabsskildring*, oftest i to forskellige versioner, kvindens og mandens. I mange formidlings- og undervisningssituationer kan de konkrete ægteskabsskildringer være et middel til at illustrere ægteskabets historie. Hermed får man også understreget, at ægteskaber består af mennesker af kød og blod. Elementært måske, men der er altid en fare for at miste fornemmelsen for fortidens mennesker, når man begynder at se på samfundets strukturer. Begge dele hører efter min mening med til ægteskabets historie.

Man kan opfatte parforholdet som en privat, intim forbindelse mellem en mand og en kvinde – og ægteskabet (og trolovelsen) som samfundets autoriserede og regulerede udgave af parforhol-

det – *et institutionaliseret parforhold*. I lovgivningen finder vi samfundets nedskrevne regler om ægteskabet, og i tamperretsprotokollerne ser vi, hvordan samfundets indblanding i parforholdets indgåelse og opløsning fungerede i praksis. Der sad sikkert mange kvinder og mænd rundt om i Danmark, som aldrig nåede frem til tamperretten. Enten fordi de ikke kom længere end til præsten efter skudsmålsattest, eller fordi de ikke kunne få øje på noget alternativ til deres ægteskab og derfor helt opgav at ændre tingenes tilstand. Det, vi kan finde i tamperretsprotokollerne, er nok bare toppen af isbjerget. Det er vidnesbyrd om kvinder og mænd, som meget aktivt tog initiativ til at inddrage myndighederne i forsøg på at ændre deres ægteskabelige stilling.

Når man benytter begreber som *ægteskabets historie* og *ægteskabsskildringer*, må man nødvendigvis også komme ind på materialets repræsentativitet. Kun samlet kan de forskellige ægteskabsskildringer sige noget om ægteskabets historie. Problemet med sådanne kilder som tamperretsmaterialet er, at vi her kun hører om de ægteskaber, som endte i retten. Og jo bedre, sagen er belyst i kilderne, des mere speciel er den. Hvis vi ønsker at vide noget om ægteskaber set ud fra ægteparrets egen synsvinkel, får vi gennem tamperretsmaterialet kun indblik i en meget lille del af befolkningens ægteskaber. Men denne del af befolkningens erfaringer med ægteskabet er selvfølgelig også en del af ægteskabets historie – om end en lille del. Gennem loven, dommene og vidneudsagnene får vi en kommentar fra det øvrige samfund til disse ægteskaber. På den måde får vi indirekte noget at vide om ægteskabets historie mere generelt. Her ikke med udgangspunkt i den enkelte mands og kvindes forhold, men ud fra ægteskabet set som en del af samfundsstrukturen – en måde, hvorpå samfundet organiserer sine mandlige og kvindelige individer.

Hvad vil samfundet tolerere? Hvor har samfundet interesse i at blande sig i ægteskabet, og hvorfor? Sker der en udvikling på området? Hvis ja, i hvilken forbindelse? Man må også formode, at en del af de økonomiske følger af samlevets ophør, som skilsmisssagerne afdækker, har været de samme for enker og enkemænd.

Hertil kommer den tidsmæssige, geografiske og sociale begrænsning i materialet. Men det må være muligt gennem det samlede tamperretsmateriale at afdække ægteskabets økonomiske og sociale betydning for henholdsvis mænd og kvinder i den brede befolkning i Danmark i store dele af det 17. og 18. århundrede. Materialet omkring skilsmisse og separation ved kongelig bevilling vil nok være nødvendigt at inddrage i en sådan undersøgelse. Det ville bringe os et langt stykke videre på vejen til forståelsen af ægteskabets – det institutionaliserede parforholds – rolle i almindelige menneskers liv og i samfundets struktur. En forståelse af sammenhænge i fortiden vil forhåbentlig altid gøre os bare en lille smule klogere på livet også i vores egen samtid.

Vi begyndte med Holberg, og vi slutter med Holberg. Ikke fordi jeg tillægger Holberg mere vægt end Margrete, Jens og alle de andre kvinder og mænd, som optræder i tamperretten. Men jeg synes, jeg skylder at nævne, at Holberg ikke blot lod sig inspirere af tamperretssagerne til komedier som Mascarade. Da han som gammel ungarl skulle skrive sit testamente, havde han også problemerne omkring ægteskaber og deres indgåelse i tankerne. Således oprettede han af sine midler et legat til ærbare jomfruers udstyr i forbindelse med deres indtræden i ægttestanden – også kaldet Holbergs brudeslørlegat.³⁷

Noter

1. Ludvig Holberg: Mascarade, *Samtlige Komedier i tre bind* 1, 1984, s. 565 (Actus II, Scene 4).
2. Sst. s. 566–567.
3. Se oversigten over dansk tamperretsmateriale s. 299.
4. Ejvind Slottved: *Den kirkelige forvaltning under Christian III*, utrykt konferensafhandling, Historisk Institut, Københavns Universitet 1972, s. 148–149.
5. Åbent brev af 20. december 1681 i konsistoriums kopibog 1671–1687, Rigsarkivet (RA), Københavns Universitets arkiv 12.13.01, fol. 279.
6. J. Nellemann: *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling*, 1882.
7. Anne Riising: Tamperrettens funktion og domspraksis, *Festskrift til Johan Hvidtfeldt på halvfjerdsårsdagen 12. december 1978*, red. Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch, 1978, s. 393–412.
8. Gerda Bonderup: Skilsmisser i Århus 1645–1900, *Historie – Jyske samlinger*, N.R. 16, 1987, s. 493–518.
9. Georg Hansen: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede. En kulturhistorisk undersøgelse*, 1957, s. 120–127.
10. Johannes Steenstrup: *Den danske kvindes historie fra Holbergs tid til vor, 1701–1917* 1, 1917, s. 23–34.
11. Se bl.a. Christopher Brooke: *The Medieval Idea of Marriage*, Oxford 1989, s. 7.
12. F.eks. Georges Duby: *Medieval Marriage*, Baltimore 1978; samme: *The Knight, the Lady and the Priest*, New York 1983; R.B. Outhwaite, red.: *Marriage and Society. Studies in the Social History of Marriage*, London 1981.
13. F.eks. Jack Goody: *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983; Alan Macfarlane: *Marriage and Love in England 1300–1840*, Oxford 1986; Lawrence Stone: *Road to Divorce, England 1530–1987*, Oxford 1990; Helen E. Fisher: *Anatomy of Love, The Natural History of Monogamy, Adultery, and Divorce*, New York 1992.
14. En oversigt over forskningen om de norske kapitelretter findes i Hanne Marie Johansen: Ekteskab, erstatning eller avvisning? Om makesøking og falske ekteskapsløfter i Norge 1570–1800, *Norsk Historisk Tidsskrift* 1991, s. 1–29. En oversigt over kilde-materialet fra de norske kapitelretter findes i H. E. Næss: Intet got og roligt ekteskab at foruente. Vor første skilsmisselov, ekteskapsordinansen av 1582 og dens

- praktiske følger, *Norsk Historisk Tidsskrift* 61, 1982, s. 53.
15. Ronald Grambo, Bjarne Hodnes og Ørnulf Hodnes: *Der stod seg et bryllup. Ekteskabet i Norge gjennom tidene*, Oslo 1985, s.9.
  16. Sjællands stifts tamperrets kopibog 1732–37, sst. 12.21.01 (herefter TK), s. 40; sml. Sjællands stifts tamperrets domsprotokol 1698–1754, RA, Københavns Universitets arkiv 12.20.01 (herefter TD), fol. 321.
  17. TD fol. 326; TK s. 57–62.
  18. TD fol. 376–377; TK s. 333–342.
  19. For året 1737 har jeg kun behandlet den første tamperdag, de øvrige er at finde i kopibogen 1737–1742, RA, Københavns Universitets arkiv 12.21.02.
  20. TK s. 61 (i kopibogens paginering er to på hinanden følgende sider betegnet som s. 61; citatet findes på den anden af disse).
  21. Ditlev Tamm: *Københavns universitet 1621–1732, Københavns Universitet 1479–1979*, red. Svend Ellehøj og Leif Grane, bd. 1, 1991, s. 286.
  22. Riising: Tamperrettens funktion (se note 7), s. 400.
  23. TD fol. 374.
  24. TD fol. 373.
  25. TD fol. 319 og 321; TK s. 24–40. Sml. note 16.
  26. TK s. 28.
  27. Desuden findes der mange personalhistoriske oplysninger i tamperretsprotokollerne, hvilket bl.a. slægtsforskere kunne gøre mere brug af.
  28. TD fol. 326; TK s. 62. Sml. note 17.
  29. Danske Lov 3–15 og 3–16.
  30. Danske Lov 3–14.
  31. TD fol. 370–371.
  32. TK s. 101.
  33. TK s. 336–337.
  34. Se f.eks. Margretes brev til Jens, citeret ved note 20.
  35. TD fol. 376–377; TK s. 333–342.
  36. TD fol. 326; TK s. 57–62.
  37. RA, Københavns Universitets arkiv 12.13.11, Konsistoriums kopibog 1749–1759, s. 419.

Tillæg

Oversigt over dansk tamperretsmateriale

Oversigten omfatter kun materiale fra kongeriget, mens Hertugdømmerne, Norge og kolonierne er udeladt.

Tamperretten for Sjællands stift:

Rigsarkivet: *Københavns Universitets arkiv*
12. Konsistorium:

20.01. Tamperretsprotokol	1698–1754
21.01. Tamperretskopibog	1732–1737
21.02. Tamperretskopibog	1737–1742
22.01. Dokumenter til tamperretsprotokol	1715–1769

Tamperretten for Lolland-Falster:

Landsarkivet for Sjælland m.m.: <i>Lolland-Falsters Stiftsøvrighed</i> .	
Tamperretsprotokoller	1684–1797
Dokumenter til tamperretsprotokoller	1694–1740

Tamperretten for Bornholm:

Landsarkivet for Sjælland m.m.: <i>Bornholms amt</i> .	
Tamperretsprotokol	1681–1703

Tamperretten for Fyns stift:

Landsarkivet for Fyn: <i>Fyns Stiftsøvrighed</i> .	
Tamperretsprotokol	1662–1702
Dokumenter til tamperretsprotokol	1665–1701

Tamperretten for Ålborg stift:

Landsarkivet for Nørrejylland: C 1. <i>Ålborg bispearkiv</i> , H. Tamperretten.	
Tamperretsprotokoller	1688–1797
Dokumenter til tamperretsprotokoller	1762–1797

Tamperretten for Viborg stift:

Landsarkivet for Nørrejylland: C 2. <i>Viborg bispearkiv</i> I, Til ca. 1805, Diverse, Tamperretten.	
Tamperretsprotokol	1717–1797
Tamperretsbreve	1672–1757

Tamperretten for Århus stift:

Landsarkivet for Nørrejylland: C 3. <i>Århus bispearkiv</i> , H. Tamperretten.	
Tamperretsprotokoller (3 stk.)	1645–1798

Tamperretten for Ribe stift:

Landsarkivet for Nørrejylland: C 4. <i>Ribe bispearkiv</i> , H. Tamperretten.	
Tamperretsprotokol	1772–1798
Dokumenter til tamperretsprotokol	1725–1789
Dokumenter til tamperretsprotokol	1792–1796